

Herdenking van W.G. Sebald, tien jaar na diens overlijden, in Wiltons Music Hall in East London, 2011.

FOTO: GERARD HENDRIX

Het landschap anders bekeken

De landschapsbiografie put uit disciplines als archeologie, erfgoedgeschiedenis en geografie en beschrijft het landschap – landelijk en stedelijk – als de uitkomst van fysieke en vooral ook sociale processen van ‘gewone’ mensen, met ruimte voor toevallige gebeurtenissen. Gerard Hendrix, geograaf en erfgoedhistoricus, breekt een lans voor de schrijfstijl van W.G. Sebald in *De ringen van Saturnus* en voegt aan diens *travelogue* zelf een nieuw hoofdstuk toe met ‘Het pad terug’. Een drieluik.

Wetenschap is gediend bij systematiek. Alles moet in te delen zijn en volgens een vastgestelde logica benaderbaar en verifieerbaar zijn. Zo ook als we het hebben over geschiedenis, over geologie, over geografie. Ze worden opgedeeld in tijden en in lagen, en na elkaar of ten minste afzonderlijk behandeld.

Ik merk dat ik steeds meer zoek naar andere methoden om de werkelijkheid om ons heen te beschrijven en te begrijpen. Noem het postmodern, *post-truth*. Misschien is het een kwestie van leeftijd of hangt het in de lucht.

Erfgoedgeschiedenis en geografie zijn twee gebieden waarin ik ben opgeleid en waarbij ik zoek naar die andere manieren van beschrijven. In erfgoedstudies (archeologie, cultuurgeschiedenis, historische geografie) is naast de monografieën over afzonderlijke issues een benadering ontstaan die landschapsbiografie

wordt genoemd. De essentie van de landschapsbiografie is dat die geen onderscheid maakt tussen wetenschapsgebieden en dat die het landschap (landelijk en stedelijk) beschrijft als een resultante van fysieke en misschien nog meer sociale processen van ‘gewone’ mensen; niet alleen aan de hand van historische beroemdheden en cruciale gebeurtenissen. Er is ruimte voor onverwachte en toevallige gebeurtenissen: notitieboekjes, ontmoetingen, associaties. Maar het valt op dat de landschapsbiografieën van de laatste jaren nauwelijks die speelsheid laten zien. Daarin volgt het Holoceen als vanzelf op het Pleistoceen. Hoogstens zijn er meer intermezzo's, kaders waarin een anekdote wordt uitgelicht. Het zijn salontafelboeken, de een nog dikker en fraaier dan de ander.

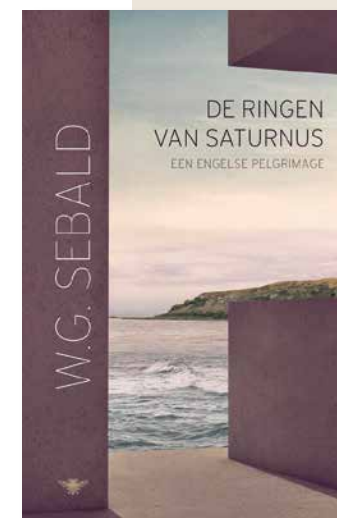
In de geografie zie je eigenlijk hetzelfde. Als je iemand zou vragen de indeling, zo je wil, van een streek te beschrijven, zou dat waarschijnlijk gebeuren aan de hand van historie, lagen, wetenschapsterreinen (biologie, hydrologie), grondgebruik enzovoorts. Grondig, volledig en systematisch.

(Ver)dwalen

Wat gebeurt er als je iedere vooropgezette systematiek loslaat? Om die vraag te beantwoorden ben ik me gaan verdiepen in het werk van W.G. Sebald, een Duitse schrijver die in Engeland doceerde aan de Universiteit van Norwich (zie kader). Een sleutelroman in Sebalds oeuvre is *De ringen van Saturnus*. Het illustreert zijn unieke stijl. Het is autobiografisch, historisch, geografisch. Het is een essay en gelijk fictie. Het kent geen ordening, alleen hoofdstukken die nergens beginnen en nergens eindigen.

Het beschrijft een wandeling die de schrijver, Sebald dus, maakt door Suffolk vanuit Norwich. Hij onderneemt de wandeling om zijn hoofd leeg te maken na een drukke periode. De ervaring van de meeste lezers is dat ze het verhaal worden ingezogen en na een halve bladzijde ‘de draad kwijt zijn’. Waar ben je, wanneer? In lange, welhaast bedwelmende zinnen (ver)dwaa je in het landschap, maar ook in de geschiedenis van de zijdeteelt in China, de haringvangst in Southwold, de Holocaust, een verhaal van Borges, het proces van Casement, kolonialisme in de Belgische Kongo. En bijvoorbeeld het verhaal van de Nederlander De Jong die hij in een hotel ontmoet en die in onderhandeling is over de koop van een landbouwbedrijf in de buurt.

Ogenschijnlijk zwerft Sebald van het ene incident naar het andere, zonder een storyboard, zonder een

Winfried Georg Sebald (Max genoemd) werd aan het einde van WO2, in 1944, geboren in Beieren. De oorlog en de gevolgen ervan – oorlogsslachtoffers en -daders – bepaalden zijn jeugdijaren. Na zijn studie in Freiburg vertrok hij uit Duitsland en kreeg eerst een aanstelling in Manchester en vanaf 1970 aan de universiteit van East Anglia in Norwich als professor moderne Duitse letterkunde. Daar verbleef

hij tot zijn vroege dood. Twintig jaar geleden stierf hij bij een verkeersongeluk.

Sebald heeft een bescheiden aantal boeken op zijn naam. Er is beduidend meer over hem geschreven (en gecongresseerd) – en nog steeds – dan dat hij zelf heeft geproduceerd. Hij schreef essays, vaak onderdeel van zijn professoraat. Gedichten zoals het poëtische verhaal *After Nature* en vier romans. *Vertigo* (1990) en *The emigrants* (1992) gaan over de thema's die Sebald als geen ander heeft uitgewerkt: aspecten van de Europese geschiedenis, oorlog en emigratie. Sleutelromans zijn ongetwijfeld *De ringen van Saturnus* (1995) en *Austerlitz* (2001).

verzwijgen en toedekken van de Holocaust door de oorlogsgeneratie, onder wie zijn Duitse vader, is van blijvende invloed op Sebalds leven en dat komt als thema in *De ringen* terug. Ook de verwoesting van de Duitse steden door de geallieerde vliegtuigen die vertrokken vanaf de vliegvelden in het oosten van Engeland.

De ringen van Saturnus is slechts in kleine kring bekend, maar een *must read* voor geografen. Waarom? Het laat zien hoe het landschap (ook het stedelijke) en de natuur als het ware te beschrijven en voor een deel te verklaren zijn op basis van al die grote en kleine, echte en verzonden, menselijke en fysieke gebeurtenissen die associatief of letterlijk op je pad komen. Als je eropuit gaat en de systematiek van eerst dit en dan dat vergeet en niet per se volledig wilt zijn, levert het associatieve en onverwachte, verrassende maar ook bruikbare inzichten. Geografie is – zo heb ik het altijd beleefd – de wetenschap die bricoleert, die non-lineaire verhalen vertelt en die van alles iets weet maar van geen enkel terrein alles.

Als schrijver van travelogues, reisverhalen, hoort Sebald overigens bij een groep schrijvers en wetenschappers die landschappen en plekken beschrijven als levende entiteiten, zich gebeurtenissen voorstellen en daarover verhalen. Sebald is als een psycho-geograaf, iemand die beschrijft hoe de ruimte de geest beïnvloedt en omgekeerd. Hij is verwant aan schrijvers als J.G. Ballard en tegenwoordig aan Teju Cole, Ian Sinclair, Bruce Chatwin. ‘De wandelaars.’

Nieuw hoofdstuk

In 2021 ondernam ik met mijn partner een reis als die van Sebald: een wandeling – wel langs een bestaande pad – om op basis daarvan een denkbeeldig nieuw hoofdstuk te schrijven, toe te voegen aan *De ringen van Saturnus*. Het eerste deel is te lezen in deze *Geografie* (pag. 18), het vervolg in het februari-nummer. •

opzet. Ogenschijnlijk, want hij laat niets aan het toeval over, maar maakt er gebruik van. Alles is vooraf bedacht. Je zou het non-lineaire narratieven kunnen noemen. Sebald noemde zichzelf ook wel een *bricoleur*. Dat is iemand die tot nieuwe inzichten komt door fragmenten nieuw te ordenen, als een knutselaar. Een ander interessant en wat ongemakkelijk fenomeen van Sebalds stijl is de waarheid: hoewel hij het verleden maar ook het heden minutieus beschrijft, blijft de vraag of het helemaal waar is wat hij beschrijft. Want Sebald blijft romanschrijver en geeft in ieder geval een eigen interpretatie aan de werkelijkheid. Is hij in het Mauritshuis geweest, heeft de haringvangst in Southwold plaatsgehad als beschreven? Feiten zijn dat soms niet. Fictie en non-fictie lopen door elkaar. Ook de foto's bij de tekst – een bijzonder kenmerk van de romans – zijn niet altijd ‘echt’. Het meest haalbare is: ‘Het had zo kunnen zijn’. In *De ringen van Saturnus* komt ook het derde kenmerk van Sebalds stijl uitdrukkelijk naar voren. De verhalen zijn veelal somber. Zelfs de natuur gaat met de geschiedenis van mensen en plaatsen ten onder. Net als objecten. Kusten brokkelen af, florerende economieën raken in het slop, kolonialisme brengt het slechtste in de mens naar boven. Alles getuigt van de voortdurende geschiedenis van verval en verwoesting. Vooral het

De ringen van Saturnus
is een *must read* voor geografen

Het pad terug

In de prachtige nazomer van 2021 lopen Lies en ik de Peddars Way en het Norfolk Coast Path, een van de lange-afstandswandelpaden in Engeland. Een makkelijk pad. Maar toch. We lopen het rechtsom. Van Thetford naar Hopton on Sea. Het verslag is linksom en begint bij het einde, net niet bij Hopton on Sea maar in Great Yarmouth.

Het einde is het begin. Altijd en overal. Het leven wordt achterwaarts beleefd (vrij naar Kierkegaard). Soms, in het geval van een ouderdomsdegeneratie, is het zichtbaar. Het leven is terug bij af. Op onze tocht is het ook zo. Nergens manifesteert de huidige tijd zich beter dan aan de promenade van Great Yarmouth, een façade waarvan de grootsheid van weleer vooral zichtbaar is op enkele foto's van vroeger, afgebeeld op een schutting rondom de bouwplaats van weer een nieuwe attractie. De rest is schreeuwerig en

onmenselijk. Het wordt de *Golden Mile* genoemd. De toeristische gekte van het seizoen is voorbij, alles is overgedimensioneerd en erachter is het verval ingezet. Dat begint aan de buitenkant. John Rappe wees er in 1832 al op toen hij voor de Heritage Society of Cromer een voordracht hield waarin hij de *gentry* voorhield dat ze ook een taak hadden in het onderhoud van de buitenkant. Te lang, zo zei hij, hadden de welgestelden zich beziggehouden met het verfraaien van de salons en de opkamers in hun landhuizen, door schilderijen en gobelins van idyllische landschappen en taferelen op te hangen en kostbare oriëntalia neer te zetten. Of nog gekker, de *Wunderkammers* in te richten die nu in musea te zien zijn. Zo had hij zelf een verzameling *netsukes* [handgesneden gordel-

knopen voor een kimono, *red.*] weten te verwerven van een handelaar in zijde en taft, die verkeerd had geïnvesteerd en snel liquide middelen nodig had. Rappe was de goede man tegengekomen op de sociëteit in Londen, toen gevestigd in Holland Park, een onverwachte plek voor zo'n exclusief etablissement. De verzameling blijkt later nog een rol te spelen in het tijden en plaatsen overspannende verhaal van Edmund de Waal, *De haas met de amberkleurige ogen*. Hoe handel, rijkdom (en faillissement), politiek en macht telkens weer samenspannen om nog belangrijker te worden. Of het nu gaat om graan of spoorwegen. En hoe ideologieën zich daaraan maar al te makkelijk verbinden. John Rappe dus had het over de buitenkant. De parken werden verwaarloosd, landerijen die een eeuw eerder in bezit waren genomen door de landadel ten tijde van de *enclosure*-beweging. Die liet de gemeenschappelijk gronden van eeuwen voor zichzelf omheinen. *As simple as that*. De laatste tientallen jaren werden de gronden verwaarloosd. De boeren die als huurlingen de grond bewerkten, werden aan hun lot overgelaten en alleen gezien als het om de pacht ging. Beheer van gronden is nu eenmaal meer dan het innen van de huurpenningen. Dat laatste lijkt nu weer gemeengoed. In Nederland dicht de gemeente Kampen haar begroting met de pachtgelden afkomstig van de boeren op Kampereiland. Blackstone, een van die sprinkhanen op de goedkoopgeldmarkt, koopt hele straten op. Daar worden de huurders niet beter van, alleen het bedrijf zelf, dat toch al geen belasting blijkt te betalen in Nederland. We hebben zelfs een gekke-brillenprins die zich met dit soort zaken bezighoudt. John Rappe verbond er nog een medische analogie aan. Er moest een evenwicht zijn tussen binnen en buiten. Slechte tanden – in die tijd heel gewoon – pukfels en puisten, ongepoederde of ongepommadeerde haren zouden tot ziektes van de ingewanden leiden. Of representeerden die al. Omgekeerd gold hetzelfde. Hoe treffend verbeeldde Rembrandt het in de anatomische les.

Zelfs aan de dissectietafel verschijnen de chirurgen (in opleiding) in nette kleding en heeft de hoofdchirurg een hoed op. De vermaningen van John Rappe betekenen weinig goeds voor Great Yarmouth,

waar onze wandeling van elf dagen zo goed als eindigt. De glimmende voorkant, de *Golden Mile*, gaat al heel snel over in de grijze en grauwe achterkant. De steegjes ten tijde van de haringhause, zo nauw dat vismanden erop waren bemeten, zijn bijna allemaal weggebombardeerd. Maar wat ervoor in de plaats is gekomen, oogt inmiddels al even onaangepast. Het bedrijventerrein waar we doorheen lopen spant de kroon. De enige troost is dat het misschien een opkontje krijgt als de derde brug over de Yare aangelegd wordt. Hoewel, het ontbreken van creatieve bedrijffjes, de *creative class* van Richard Florida, betekent dat echte renovatie nog lang niet aan de orde is. Want het lijkt een wet te zijn geworden: als er nog geen geld of projecten zijn voor wijkherstel, geef dan kunstenaars en andere creatieven de kans zich er te vestigen. Die zorgen voor levendig-

heid en *spin-off*. Als de ontwikkelaars komen, word je dat volk gemakkelijk kwijt want dat kan, op een enkeling na, de nieuwe huren toch niet betalen. Op de bedrijventerreinen langs de

Yare, aan de achterkant dus van waar de toeristen zich ophouden, is die ontwikkeling nog niet te zien. Het is een en al hekken en borden, opslag en rotzooi, afgebladderd en rot, een tankstation – waar je vanwege de *distribution crisis* maar voor max 30 pond mag tanken als je lang genoeg in de rij staat – en een eetkraam (hygiënestandaard 1). Bijna mooi van lelijkheid. Er zijn altijd pareltjes tussen te vinden. Zoals een bedrijfje dat nieuwe ontwerpen maakt van wax-katoen, *oilskins*. *Wax-cloth*. Een van die producten waarin de Britse *way-of-life* is verinnerlijkt. Barbour, het *wax-coat* topmerk verzamelde drie koninklijke goedkeuringen, kleepte de marine, de betere standen, de motorrijders en de jagers en was de eerste fabrikant die geen goedkope edities op de markt bracht, zelfs niet in de jaren 1960-1970, toen een dergelijk *top-end* product verdacht was. Zelf scoorde ik

binnen- en buitenkant – kustwering – Battle of

Bij de Watersnoodramp In 1953 vielen er 1836 slachtoffers in Zeeland, maar ook 307 in het Verenigd Koninkrijk

ooit een te lange wax-coat, geen Barbour, op een *agricultural show* – ook zo'n Engels fenomeen – die ik tot boosheid van Lies, omdat ze 'm net korter had gemaakt, met mijn broer ruilde voor een goede snoeischaar.

Het echte einde van het pad is in Hopton on Sea, een plaats die door een stacaravanpark zomaar twee keer zo groot is geworden. En weer is er geen fanfare of worden we anderszins ingehaald. We fotograferen onszelf maar. Een selfie voor twee. Is dat eigenlijk wel een selfie?

Op dat laatste stuk ploegen we door zand en hebben we een goed zicht op de kustweringen die hier aan herstel toe zijn.

Op veel plekken langs het Norfolk Coast Path word je gewaarschuwd om de *sea defence* te eerbiedigen en soms is men aan herstel bezig. Er zijn veel varianten van kustverdedigingen: opgeworpen grintbanken, een crime om te lopen. Dan zijn er op trajecten *groins* aangebracht, zeg maar staketsels van palen en planken op het strand of voor in zee. De meeste zijn aan vervanging toe. Er zijn duinen van alle

leeftijden. Meer of minder breed en hoog. Opvallend dat je ondanks de kwetsbaarheid van de sea defence een pad kiest of zelf maakt waarbij je helmgras en andere planten vertrapt. Het mag. Een verhard pad zou hier uitkomst bieden. Verder zijn er de natuurlijke kliffen. De mooiste is de Engelse-dropvariant bij Hunstanton. Kunstwerken – altijd weer een verwarrende term – zijn er in de vorm van kademuren en basalt-, rots- of cementblokken vooral bij strandopgangen en in de steden en dorpen aan het water. Ten slotte langs de kust van Noordzee, tussen Holme tot Salthouse, zijn er de *tidal marshes*. *Wetlands*, moerassen met stroomgeulen die vollopen en de boten die bij eb in de modder liggen weer laten drijven. Door hun oppervlakte zullen de marshes de eerste stormen/hogwaters kunnen opvangen, wordt gezegd.

Maar toen in 1953 de januari/februaristorm raasde, die wij de Watersnoodramp noemen, lag Cley next the Sea echt in de zee. Vreemd eigenlijk dat je bij al het herdenken en gedenken van de ramp in Zeeland in 1953 vergeet dat de storm ook de kust van Engeland teisterde. De noordwesterstorm en het springtij veroorzaakten een ongekende stijging van het water, die desastreus uitpakte. Er vielen 1836 slachtoffers in Nederland, maar ook 307 in het Verenigd Koninkrijk. In Norfolk zou het zijn gegaan om honderd slachtoffers. Na de ramp ging Nederland aan de slag met de Deltawerken. Aan de Engelse zijde heeft men in de Thames en bij Hull keringen aangelegd. De kust van Norfolk ziet er brokkelig en kwetsbaar uit. Was Engeland maar aan Nederland vast blijven liggen, dan hadden we de Noordzee nooit gehad en waarschijnlijk ook geen Brexit. Dan waren de Great Ouse en de Rijn samen verder blijven stromen. Sea defence zou je ook anders kunnen lezen; de verdediging van de zee, ter zee. In geval van oorlog. Dan denk je aan de Battle of Britain. De kust van Oost-Engeland was ideaal landingsterrein voor een Duitse invasiemacht, zo werd ten tijde van de slag om Engeland aangenomen. Daarnaast was deze kant van Engeland de kortste luchtverbinding met Duitsland zelf. Daarom was het gebied bedekt met militaire installaties.

Op de eerste plaats zijn dat de meer dan 67 vliegvelden die in de loop van de oorlog werden aangelegd in East Anglia (Norfolk en Suffolk). In *De ringen van Saturnus* van W.G. Sebald haalt de tuinman van Somerleyton Hall bij Lowestoft herinneringen op – bij Sebald weet je nooit zeker of de auteur zelf de verteller is of iemand anders zijn verhaal laat vertellen; ook is nooit zeker of iets helemaal/een stukje niet waar is. De tuinman vertelt hoe hij, William Hazel, als jongen gefascineerd raakte door de enormiteit van de bombardementsvluchten die vanaf die vliegvelden zijn uitgevoerd. *'In the course of one thousand and nine days, the eighth airfleet alone used a billion gallons of fuel, dropped seven hundred and thirty-two thousand tons of bombs, and lost almost nine thousand aircraft and fifty thousand men'* (p. 38). Een van de meest bijzondere plekken, helaas niet op onze route, is Orford Ness. Het is meer geweest dan een vliegveld. Het is een kiezel- en zandvlakte voor de kust van Suffolk waar al tijdens Napoleonische tijden defensieactiviteiten plaatsvonden. Vanaf de Eerste Wereldoorlog werd het een centrum voor de ontwikkeling van

de oorlogsvliegerij. Dat ging door in de Tweede Wereldoorlog. In de *post-war* periode werd er atoomonderzoek gedaan. Die gebouwen staan er nog en blijven kunstenaars en anderen inspireren. In 2021 is er een kunstmanifestatie Afterness, die we niet kunnen zien. Volgeboekt. De meeste vliegvelden zijn inmiddels verdwenen, maar soms staan de torens er nog, die dan verbouwd zijn tot schuur of woning. Of gewoon niets staan te doen. Afgezien van de vliegvelden zijn er langs de kust op strategische plekken *Y stations*. Y, uit te spreken als WI, staat voor *wireless intercept*. Het afluisteren van vijandige gesprekken tussen en met boten. Dat gebeurde door de zogeheten *Wrens*, *Women Royal Navy Service*. WRNS, Wrens dus. De Y stations stonden op strategische plekken. Een ervan is bij Sheringham, op de Beeston Bump. Het netwerk moest ervoor zorgen dat de eigen (koopvaardij)schepen zo veilig mogelijk konden varen.

En als je het over spionage en zo hebt, laat dan je fantasie maar de vrije loop. Engeland is op z'n best met spionage en contraspionage: MI5, Bletchley Park, Enigma, Turing tot en met James Bond. Misschien dat de slogan van Britisch Rail, *see it, say it, sort it*, wel hiermee te maken heeft. We vervolgen de weg terug. Er is wat vreemds aan de hand met wandelen. Als je in de auto zit of in een trein, weet je dat je eigenlijk helemaal niets ziet. Het gaat te snel en de schaal is zo klein – te ver uitgezoomd. Met wandelen is dat anders. Je hebt tijd om te kijken en te zien. De afstand is kleiner, de kaartschaal groter. Maar daarmee ook de wens om alles te zien,

ook wat niet direct op het traject ligt. Een ideale gelegenheid om ongelukkig te worden. Want nu, alles overziend zou ik nog dit... en dit... en dit... willen zien en meemaken. Een docent geografie in Groningen had het in een lezing eens over horizon-itis. De term klinkt belachelijk en van de lezing kan ik me niet meer herinneren dan dat we dia's zagen met horizonen, zonsongangen, vertes. Maar de essentie moet zoiets geweest zijn als het gevoel dat je altijd meer, verder wil. Niet omdat het gras er groener is maar gewoon om te weten of gewoon om er te komen. 'Reiziger' zijn is een vak apart en heeft ook eigen beoefenaren, denkers en schrijvers. Ook beeldende kunstenaars trouwens, maar daar gaat het hier niet over. Er zijn schrijvers van travelogues, zoals Robert Mcfarlane, Nan Shepherd, Teju Cole en Bruce Chatwin. Er zijn 'denkers' over reizen en land-

schap, zoals Rebecca Solnit, Walser, en ten slotte schrijvers over 'anders' reizen, samengevat in de term psychogeografen zoals Will Self, Guy Debord, Ian Sinclair, J.G. Ballard. Navigeer bijvoorbeeld door Parijs met de kaart van Londen. W.G. Sebald past misschien wel in alle drie de groepen. Een *flâneur* bij uitstek, als reiziger in het landschap, in de tijd en vooral in zijn geest. Maar heeft wandelen zo veel met denken te maken? Of is het anders? Door te wandelen maak je je hoofd leeg om er daarna nieuwe dingen in te stoppen. De enige die we tegenkomen en van wie we weten dat hij het pad loopt, zegt het precies zo: hij loopt het pad omdat hij zijn hoofd leeg moet maken. Sebald liep door Suffolk *'in the hope of dispelling the emptiness that takes hold of me whenever I have completed a long stint of work'*. Waar ben je – laat ik voor mezelf spreken – mee bezig al wandelend? Waar gaat de tijd aan op? Dertig procent van de tijd denk je aan de lichamelijke ongemakken, de pijntjes; dat is zeker zo in het begin, ongevoelend, ongewend. Later is het minder.

Dertig procent van de tijd denk je (flits, flits) aan de omgeving. Dat kan de voetstap zijn, het pad of net iets meer, maar wil je goed kijken, dan moet je stilstaan.

Twintig procent van de tijd denk je aan niets en gaat de tijd zomaar voorbij. Tien procent van de tijd denk je niet, maar bedenk je; items voor dit verhaal bijvoorbeeld, of hoe het leven verloopt. Of de woorden die je net sprak. En toch. Ik had deze bladzijden niet kunnen schrijven zonder het pad gelopen te hebben. Of heb je toch een gesprek nodig om verder te komen? Niet tijdens het lopen. Wij praten tijdens de pauzes (anderhalf uur lopen, half uur rust) en 's avonds. Want we zijn geen samenlopers. Ieder heeft een eigen ritme en dat is goed. •

Deel 2 van 'Het pad terug' is te lezen in het volgende nummer van *Geografie*.

Het pad terug (vervolg)

In het januarinummer van *Geografie* breekt Gerard Hendrix een lans voor de associatieve landschapsbeschrijving van W. Sebald in diens *Ringen van Saturnus*. In het najaar van 2021 onderneemt Hendrix een wandeling in de stijl van Sebald om daarvan een denkbeeldig nieuw hoofdstuk te maken, toe te voegen aan diens roman. Dit is het vervolg van 'Het pad terug'.

Hét pad bestaat niet. Het zijn allemaal stukjes pad. Sommige zijn voor de gelegenheid gemaakt, maar bijna alles bestaat al. Het mooie van het pad dat wij lopen, is dat het zo afwisselend is. Soms moeilijk begaanbaar – maar dan weet je dat het straks weer anders zal zijn. Helaas geldt het omgekeerde ook. Je kunt er zeker van zijn dat het over een paar jaar een uniform pad zal zijn, want de toeristenindustrie eist – ondanks alle doelgroepdifferentiatie – gelijkvormigheid en standaardisering. Dat kan verantwoord worden. En dan

liefst op loopasfalt. Dat is een asfaltsoort die meegeeft. Geen grasfalt, want daar bestaat half Nederland uit. Wat we vroeger weides noemden, maar nu strak Engels raaigrasland. Langs de kust is het behelpen: door mul zand, soms hard zand – je raakt erop gespitst welke oppervlaktes hard zijn – over schelpen, over *shingles* (kiezels). Door de duinen. Verharde paden voeren over de dijken door het *wetland* tussen Holme en Salthouse. Ze lopen lekker, soms iets te hobbelig. Uiteraard is er ook asfalt. Een enkele keer ben je gedwongen langs een drukke weg te lopen, maar dat is zelden. Meestal gaat het om B-, C-of D-wegen. De Peddars Way bestaat vooral uit gras- en gravelpaden, tussen of ten minste langs heggen, meer of minder onderhouden.

Omdat het pad ook open is voor mountainbikers en bepaalde stukken zelfs voor motoren, zijn er op plekken smalle sporen om in te lopen. Zwik, zwik. Hoe een *trailrunner*, die we tegenkomen en het hele pad waarschijnlijk in twee dagen doet, hier ongeschonden doorheen komt is me een raadsel. En dan zijn er nog de tractorsporen waar de weg ook door de boeren gebruikt wordt. Er zijn geen banken. Je moet vindingrijk zijn en geen eisen stellen aan het uitzicht als je ergens wil zitten. Bij hele stukken moeten we ons een weg banen door brandnetels en bramen. Paden aanleggen is één ding, onderhoud een ander. Heb eens woorden gehad met een ambtenaar die, voordat hij zich committeerde aan het opknappen van een pleintje-met-banken, eiste dat er geld beschikbaar was voor onderhoud. Ik vond dat dit *zijn* pakkie-an was. Maar hij had gelijk. Ik zie nog alle 'witte olifanten' voor me die zogenaamd succesvolle ontwikkelingsprojecten in Afrika achterlieten. Nieuw is sexyer en voor de investeerder aantrekkelijker dan opknappen of onderhouden wat al bestaat. Overigens zijn de Engelsen daar wel goed in. *Make do and mend* is het uitgangspunt: iets behouden doe je door zo veel mogelijk te werken met de materialen en het geld die je tot je beschikking hebt. Uitstukken, er een lap opzetten, een lik verf doen wonderen, even. In plaats van waar we in Nederland patent op hebben, alles nieuw, vervangen. Bij ons wordt een gemiddeld landschap niet ouder dan 25-50 jaar, want dan gaat er weer een nieuw beleidsprogramma overheen. Op vijf plaatsen langs de Peddars Way zijn op grote en kleinere stenen dichtregels gebeiteld. Het is een project dat oud en nieuw verbindt. Het enige moderne kunstproject dat we tegenkomen. De Norfolk Songlines (Hugh Lupton), geïnspireerd door de Peddars Way, de weg waarlangs de Romeinen door het land marcheerden. Een *songline* is volgens de Australische Aboriginals een fragment van een verhalend gedicht waarvan de coupletten vertellen hoe het landschap is ontstaan en wordt gekenmerkt.

Vergelijk de techniek waarin ze verhalen vertellen door *dot painting*. Dit is een van de songlines:
*Surveyors have made their lines on the land
Trapping Albion in a net of roads
A taut web on the edge of empire*

Je ziet het voor je. Hoe de lijnen gemaakt worden. Voor de Romeinen was het een eitje, want ze konden als het terrein het toeliet rechtdoor lopen. Niemand bezat de grond. De Peddars Way loopt van zuid naar noord in een bijna rechte lijn. De Via Appia was dat ook, recht. Voor legers is dat het handigst. Napoleon nam die rechtlijnigheid van de Romeinen over. Zo loopt de rechte Napoleonsbaan in Noord-Limburg, van Blerick naar Wessem, over een oud Romeins traject. Maar met rechte lijnen gaat het ook vaak mis. De opdeling van Afrika ten tijde van het Weense Congres moest snel gebeuren. Er was overeenstemming, maar de situatie was gespannen. Geen tijd en waarschijnlijk ook weinig belangstelling voor *finetuning*. Zo leverde de *scramble for Africa* veel rechte lijnen

op. Het leidt nog steeds tot bloedige grensconflicten. Ik denk niet dat Hugh Lupton dat bedoelde met het werk van *surveyors*. Laten we de *edge of empire* eens nader bekijken. Want het is vreemd gesteld met het *British Empire*. Brexit werd gepromoot met de notie dat Groot-Britannië, eenmaal verlost van het Europese juk, weer net zo groot kon worden als het eens was. Voorlopig is het enige nieuwe verbond dat is gesloten, het pact tussen de Australië, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, het *Aukus*. Bedoeld om onderzeeboten aan Australië te kunnen leveren. 'Wat?' schamperde de aimabele chauffeur die ons afzette bij het begin/einde van het pad. 'Dacht je dat de VS een pact zouden tekenen waar wij, het VK, voordeel van zouden hebben? Boris heeft zich laten inpakken, want hij moet scoren.' Je ziet meer Engelse/VK-vlaggen dan eerder. Verder is er nog weinig goeds te vertellen over de Brexit. De *distribution crises* door ontbrekende chauffeurs; restaurants sluiten omdat ze geen

het pad - surveyors - the Wash - toerisme & honden

Van stikstof hebben de Britten geen last, wel van steeds hogere prijzen

kok hebben; of ze ontvangen hun gasten in *shifts*; de bouw kan niet vooruit vanwege materiaaltekorten. Van stikstof hebben de Britten geen last. Wel van steeds hogere prijzen. Maar laten we niet zwelgen in *Schadenfreude*. Want in Nederland hebben we met bijna dezelfde ontwikkeling te maken, alleen is het personeelstekort nog hanteerbaar en doen de Polen nog (net) al het werk dat we zelf niet willen doen.

Maar corona heeft direct of indirect ook heel veel invloed op dit proces, hier en daar. Eén gevolg maken we aan de kust mee: de enorme drukte, mensen-en-honden. Nog wel in die volgorde. Toeristen blijven hangen omdat het een heel mooie nazomer is,

maar net als in Nederland ook omdat men in eigen land op vakantie gaat. Kortom, het is moeilijk een kamer te boeken en de prijzen lijken wel dagkoersen. De wet van het toerisme geldt gelukkig ook: de meeste bezoekers komen niet verder dan maximaal 1 km van de kamer/caravan/tent, zeker met een hondje op korte pootjes. Zonder de plannen voor de *White Wash*, zie later, is de kust dus al geheel wit en welgesteld. Want wie kan het zich permitteren? Zonder de vele vakantieparken met eenvormige stacaravans zou het allemaal nog exclusiever zijn. Hoewel, ook daar rekenen de ontwik-

kelaars pittige prijzen.

We passen dus prima. Alleen hebben we geen hond en zijn we daarmee een uitzondering. Het schijnt dat het hondenbezit door corona flink is toegenomen. Tijdens de *lockdown* was het honden-uitlaten de enige uitgaansmogelijkheid. Men schafte zich dus een hond aan. De prijzen blijken ver-x-voudigd. Het gaat dan ook om echte rashonden, hoe kleiner hoe fijner. De hond heeft gezelschap nodig, dus neem je er gelijk twee.

Een paar beelden:

- Man met hazewind. Nooit zeggen: 'Wat een mooie hond!', want dan krijg je haar hele leven te horen: ze is bang voor vuurwerk en jets. Kan niet loslopen, want dan sprint ze er vandoor. Gaat iedere week naar een soort hondensportschool waar ze

rondjes mag rennen.

- Echtbaar met: man een herder, vrouw twee kleine hondjes en een draagtas op de buik met nog een puppy.

- Honden in kinderwagens of andere rijdende constructies.

En overal drinkbakken, poep-vuilnisbakken en *bag it & bin it*.

Afgezien van honden, weinig dieren te zien. We hebben dan wel geen echte kijker waarmee wel veel mensen rondlopen. Onze oogst: eekhoortjes, fazanten & patrijzen, zeeleeuwen, alken, aalscholvers, meeuwen. Terwijl er toch veel natuurgebieden zijn. Vergeet niet de varkens. Langs de Peddars Way zijn er eerst vooral militaire oefenterreinen – die hebben ze overgehouden aan alle vliegvelden van eerder – maar verder richting zee liggen de heel grote varkensbedrijven. Op 10-20 ha staan honderden hokken met zeugen, biggen, mestvarkens. Na een paar jaar wordt het bedrijf verplaatst en zorgen al die varkens voor omgewoelde en goed bemeste grond.

Hoe anders was het toen Sebald door Suffolk liep. Die kon nog over het hek klimmen en een varken aaien en krabben. Ik zou

het met alle *closed-circuit television* (camerabewaking) niet meer durven. Landbouw heeft hier de schaal die afsluiten noodzakelijk maakt. Ik kom er niet achter hoeveel bedrijven nog lokaal geworteld zijn of dat het vooral 'Londense bedrijven' betreft, zoals Jinny opmerkt, onze Airbnb *host*, die op een boerderij heeft gewoond. Verder de weg terug. We komen ook op Hunstanton Hall. Een van die *estates* waar Engeland rijk aan is. In het landschap zijn ze van veraf te zien. Daar waar bomen torenen – en zeker als het cederachtige en naaldbomen zijn – weet je dat er een *estate* ligt. Zo

ook hier. Door goed kaartlezen gaan we het landgoed binnen via een verdekte zij-ingang. Over een golvend pad van een paar kilometer komen we uiteindelijk bij het grote huis. Maar voor het zover is, wanen we ons in een ren van wel 100 ha. Allemaal fazanten, oude, jonge, zittend, vliegend, rennend. Overal voederstations. Dus het is, zeg maar, een fazantenboerderij. Eerst denk ik nog, misschien is het voor gehandicapte jagers, blinden of mensen met Parkinson. Je schiet immers altijd raak. Dat doet me trouwens denken aan het schieten op kwartels in Malawi. In de theevelen van Mulanje maakte ik een jacht mee op kwartels. Tegen de schemering komen ze boven de theestruiken uit en zetten zich in de zon op een oude stronk. Het is prijschieten merkte ik, want iedere andere vogel zou opvliegen als er schot

Voor de drooglegging van het estuarium was Nederlandse expertise beschikbaar

klonk. Niet kwartels, want die zijn... zo doof als een kwartel.

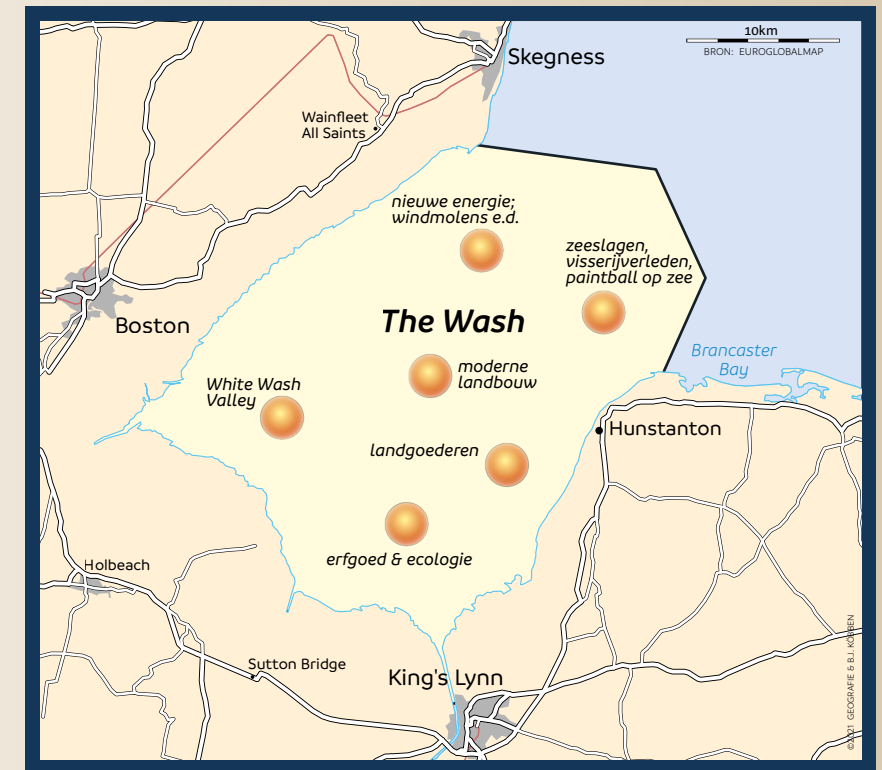
De *lady of the house* bij Hunstanton Hall zegt, als we vragen hoe het zit met die fazanten, dat een jager er wel tweehonderd per dag afschiet, '*poor animals*'. Trouwens het blijkt geen lady of the house, want Hunstanton Hall is in appartementen opgedeeld, dus zal ze er daarvan eentje bezitten. Ze ziet er wel *countess*-achtig uit met haar twee Ierse setters. Waarvan ze dan weer wel de shit moet opruimen. *Bag it & bin it*.

Tot de grote brand in 1951 was Hunstanton Hall in het bezit van de familie l'Estrange of Le Strange, die na Willem de Veroveraar vanuit Frankrijk was overgekomen. De *hall* is gebouwd in 1490

en heeft tot de brand van 1951 als zetel van de familie gediend. Deze bezat veel grond in Norfolk, droeg bij aan de Victoriaanse allure (en belangrijke gebouwen) in Hunstanton en zo aan de toeristische ontwikkeling. P.G. Woodhouse was een belangrijke gast op de *estate* en situeerde daar een paar van zijn romans. Wel bijzonder trouwens dat de waarde van het erfgoed voor een belangrijk deel opgehangen wordt aan wie er woonden/wonen. En als die niet beroemd genoeg zijn, aan de beroemde bezoekers, ook al hebben ze er alleen gegeten. Zoals Dame Barbara Hepworth op de Hill House Inn in Happisburgh (spreek uit Haisbro), waar ook Conan

Doyle verbleef, die er het verhaal over de *dancing man* schreef. Er zijn ook andere verhalen over Hunstanton Hall. Een regionale bekendheid is de spokende Dame Armine Le Strange, die wraak nam op haar zoon, die haar Perzische tapijt, een gekoesterd geschenk van de sjah van Perzië, vergokt had.

Voor geografen interessanter is het plan van Patrick (uitspreken op z'n Frans) Le Strange, dat hij in de eerste helft van de 18e eeuw maakte voor de drooglegging van The Wash, het estuarium waaraan Hunstanton ligt. In Nederland waren de eerste polders met succes drooggelegd en er was grote behoefte aan grond voor landbouw. Het zou ook een huzarenstuk zijn. De inpolde-ring zou niet in één keer kunnen gebeuren door The Wash in z'n geheel van de zee af te sluiten, want daarvoor ontbrak nog

de techniek. Maar stukje bij beetje, in een tijdspanne van – zo was het berekend – tweehonderd jaar zouden telkens nieuw polders op de zee worden gewonnen. Expertise kwam vanuit Nederland beschikbaar. Naast Pieter Vermuyden, nazaat van Cornelius Vermuyden, de Zeeuwse waterbouwkundige die The Fens drooglegde, waren Adrian Velsinga en Johannes van Duuren betrokken. Geld zou geen probleem hoeven te zijn, want de durfinvesteerdere van die tijd stonden naar verluidt in de rij. De ontwikkeling

van de windmolen had in delen van Norfolk al voor groot succes gezorgd en delen van Fenland en The Broads konden nu worden bewerkt. Een project van dergelijke omvang zou natuurlijk tot een geweldige *spin-off* leiden en Norfolk en dit deel van de *county* een flinke boost geven. Het bleef echter bij de eerste kaarten (nu in het bezit van het National Archive) en een paar experimentele opstellingen. Patrick, die gedeeltelijk verlamd was, verdrong, 45 jaar oud, in een van de vijvers op het landgoed na een ongelukkige val. Na zijn dood bleek hij te veel een *Einzelgänger* te zijn geweest, want niemand van de familie wist raad met zijn ambitieuze plannen. Maar zo'n 250 jaar later komt het plan weer tevoorschijn – zo stel ik me voor. Dan vinden de eerste discussies plaats over wat

- Hunstanton Hall - White Wash - Brexit - het begin

later de Brexit wordt en verschijnt Farage met de UK Independence Party ten tonele. Met zijn adviesbureau Farage & Friends werkt hij in het diepste geheim aan het plan *White Wash*. De plannen van Le Strange zijn dan natuurlijk achterhaald, maar weer dient Nederland wat betreft de techniek van de inpoldering en de Afsluitdijk ten voorbeeld. Inpoldering van de Wash zou dan kunnen gebeuren achter de bescherming van de dijk in de Noordzee.

Technisch kan het, want The Wash is ondiep, afgezien van een vaargeul vanaf de zee naar de Great Ouse.

Doel van het plan *White Wash* is een thuisland te maken voor de witte en welgestelde bewoners van de Commonwealth. Technisch moet het allemaal van het hoogste niveau zijn. De ingrediënten van de Engelse empirecultuur krijgen een uitdrukkelijke plaats aan de zuidkant van de dan ingepolderde Wash. Landgoederen, de rijke geschiedenis van Albion vanaf de Romeinen en de machtige maritieme traditie met helden als Nelson, Drake en Kook, et cetera, et cetera. Je kunt er zelf een zeeslag naspelen of organiseren (maar dat is kostbaar). Het noordelijke deel van The Wash is beschikbaar voor energie en technologie. Daarvoor wordt de White Wash Valley ingericht, die de lay-out krijgt van Silicon Valley. Landbouw, waarschijnlijk uitgevoerd door een conglomeraat van enkele bedrijven uit de agrarische sector en banken, zal de rest van The Wash exploiteren.

Als de Brexit-campagne goed op gang komt, wordt Johnson erbij betrokken en krijgt het geheime plan *White Wash* een officieus karakter. Nadat Farage de politiek heeft verlaten, wordt besloten het project, ook vanwege de hoge ecologische waarde van The Wash en haar achterland, The Fens, te beëindigen. Aandacht voor dit soort historische sensatiezucht houdt wel een hoge prioriteit.

Over iets van deze racistische ijdeltuigen hoorden we helemaal aan het begin van het pad. Niet bij Knettishall, waar de Peddars Way officieel start, maar waar het pad de A11 oversteekt. De eerste etappe wordt anders te lang. Een vriendelijke oude meneer die zijn vrouw heeft uitgezwaaid bij de bus in Thetford waar wij juist uitstapten, zet ons daar af. Het is trouwens Thetford en niet Stratford – de bestemming waarvoor wij per abuis buskaartjes hebben gekocht, 20 pond duurder dan nodig. *'Lost in translation'*, zoals de buschauffeur opmerkt, die verder zijn best doet om te zorgen dat we het te veel betaalde terugkrijgen.

Het heeft wel wat voeten in aarde om langs de A11 op de juiste plek te stoppen, omdat de vriendelijke oude man niet snel genoeg reageert op het moment dat het moet. We leggen dat traject minstens drie keer af. Maar we kunnen het met hem hebben over ambacht, politiek, de schande van Brexit en onze aanstaande reis.

Dit einde is een mooi begin. •